

ՏԻՄՈԹԷՈՍ ԿՈՒԶԻ ՀԱԿԼՃԱԹՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ԵՒ

ՍՈՒՐԲ ԳՐԲԻ ԵՐՐՈՐԴ ԿԱՄ «ՆՈՐԱՐԵՐ»

ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ:

1. Մեր տպարանից լոյս տեսաւ Կարապետ և Երուանդ վարդապետների աշխատութեամբ և Սուքիաս արքեպիսկոպոսի ծախքով «Տիմոթէոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի» շատ կողմերով նշանաւոր գրուածքը, որի երկաթագիր մագաղաթեայ հին ձեռագիրը չէր խոսափել էջմիածնի մատենադարանում աշխատող բանասէրների ուշադրութիւնից, Դեռ 1892-ին հանգուցեալ աստուածաբան Արշակ Տէր Միքելեանի ուշադրութիւնն հրաւիրեցի իբրև մասնագէտի մի շարք աստուածաբանական—կրօնական կարևոր անտիպների, ի թիւս որոց և Անանիա Մոկացու նամակների և Կուղի այս կարևոր գրուածքի վրայ, խորհուրդ տալով նրան նուիրուել այդ գործերի հրատարակութեանը, նա նամակով խոստացաւ ինձ ձեռնարկել այդ գործին, այդ ժամանակ գտնուում էի ես Պարիզում, սակայն էջմիածին պաշտօն ստանալով՝ փոխեց իւր աշխատութեան ծրագիրը և գլխիս բերեց Սամուէլ Անեցու հրատարակութիւնը, բաւականանալով այդ հրատարակութեան վերջում, բաւական խառնաշփոթ եղանակով, ծանօթութեանց մէջ թեթև ակնարկներ անելով այս և այլ անտիպների մասին (Անանիա Մոկացու մասին տես էջ 292, ծան. 46, Կուղի մասին էջ 292, ծան. 40), Տարիներ անցած՝ Անանիայի նամակներն հրատարակեցի Արարատում, իսկ Կուղի մասին՝ գրեց Կարապետ վարդապետը, որոշելով գրուածքի կա-

ընդունութիւնը, սակայն առանց հնարաւորութիւն ունենալու հրատարակութիւնը գլուխ բերել, մինչև որ Սուքիաս արքեպիսկոպոսի նպատը և Երուանդ վարդապետի ջանասէր գործակցութիւնը վերջապէս դործը յաջողեցրին: Եւ ահա մենք ունինք մեր առաջ մի ստուար հատոր՝ XXXV + 396, գեղեցիկ և խնամուած հրատարակութեամբ: Կուզի և նրա աշխատութեանը նուիրուած յառաջաբանը հրատարակիչների կողմից՝ լիովին և ամփոփ կերպով պարզում է գրողի, գրուածքի և հայ թարգմանութեան կարեւորութիւնը:

2. Իմ նպատակս չէ այստեղ՝ այս կարեւոր հրատարակութիւնը քննադատել, կամ ցոյց տալ այդ երկասիրութեան հայ կրօնական մատենագրութեան և մտածողութեան մէջ թողած մեծ ազդեցութիւնը և անջնջելի հետքերը, որոնց վրայ մասամբ մատնանիշ են լինում և հրատարակիչները, աւելի մանրամասն նոյն խնդրին վերադառնալը վերապահելով իրենց և մի այլ յարմար ժամանակի: Թէև անցողակի պէտք է նկատել, որ Օձնեցուց, Խոսրովկից համեմատութիւնների բերելիս (տ. յառաջաբան XIX,) անհրաժեշտ էր աչքից չփախցնել և Ստեփանոս Իմաստասիրի իմ հրատարակած պիտառութիւնը (Արարատ 1902, և արտատպութիւն), նոյն Մանազկերտի ժողովի շուրջը եղած կուսակցութեանց մէկից մեզ հասած ամենակարեւոր վաւերագիրը: Հրատարակիչների ուշադրութիւնից վրիպել է ոչ նուազ կարեւոր և աւելի հին (եօթներորդ դարու վերջից) դոկումենտը՝ Կայսերաց Պատմութիւնը, պահուած մեր հնագոյն ձեռագրերից (Ժ-երորդ դար) մէկում և այժմ արդէն հրատարակուած Հ. Սարգսեանի աշխատութեամբ, որի մէջ լիովին արտացոլում է Տիմոթէոսի ազդեցութիւնը: Համեմատիր, օրինակի համար, Ստեփ. Իմաստ. (արտատպ. էջ 13, Արարատ էջ 378) Տիմոթէոսից 3 հատուած, մէջ բերուած Կիւրղի և Փիլաքսոնի միջև, կամ Տիմոթ. էջ 198 և Ստ. Իմաստ. էջ 26 (Արար. 391) Կիւրղի «Յաղագս Կայծին» հատուածը ըստացի, Տիմոթէոս էջ 276 — Ստ. Իմաստ. էջ 26 Յովհաննէս կամ Յոհան

և պիսկոպոսի «հաւատոյ ճառից» հատուածը քառասցի, Կայսերաց պատմութեան* Թէոդոս փոքրին, Մարկիանոսին,

* Առիթից օգտուելով հարկ եմ համարում փարատել բաղմաշխատ բանասէր Հ. Բ. Սարգսեանի տարակուսանքը: Մեր Գէորգեան ցուցակի թ. 102, հնագոյն թուղթ, երկաթագիր Զ-ից է Վենետիկցիների ունեցած ընդօրինակութիւնը, 1836 թուին կատարուած, Հ. Աէթեանի ձեռքով: Աէթեանի ընդօրինակութիւնից է Հ. Սարգսեանի հրատարակութիւնը «Անանուն ժամանակագրութիւն» վերնագրի տակ (1904, Վենետիկ): Սարգսեան անշուշտ սխալում է՝ ժողովածուի տարբեր աղբիւրներից քաղած ժամանակագրական հատուածները մի ամբողջական գրութիւն համարելով: Բուն Կայսերաց Պատմութիւնը սկսւում է Վենետիկ հրատ. էջ 35 «Կայսերք Հոովմոց» վերնագրով: Դրանից առաջ եղածը՝ տարբեր աղբիւրներից հաւաքածու է. էջ 1—4 Խորենացուց է. էջ 4 սկսւում է Անդրէասի մասը, որի Հիպոլոզիտի հետ նոյնութիւնը առաջին անգամ մասնանշեց Գր. Խալաթեան, թէև Հ. Սարգսեան այդ մասին տեղեկութիւն չունի կամ դանց է աւնում յիշել: Անդրէասի և Կայսերաց պատմութեան միջև կան այլ օտար պատասիկներ, ժողովածուն կազմուից հաւաքուած: Կ. Պատմութիւնը եւ տարիներ առաջ ունէի պատրաստած տպագրութեան համար, բայց միջոցների պակասութեան պատճառով՝ դորձ մնաց անտիպ: Աէթեանի ընդօրինակութիւնը գերծ չէ զանազան անյաջող վերծանուած վրիպակներից: Բաւականանա՞նք մի օրինակով. էջ 57, Հայոց գրի գիւտի հատուածում Հոովմանոսը կարգացուած է Ստեփանոս, որն և մտել է բնագրի մէջ, չնայելով որ ուրիշ ձեռագրերից յայտնի է Հոովմանոս ընթերցուածը: Մեր երկաթագիրը ոչ մի «Ստեփանոս» չունի: Անշուշտ այս աղբիւրից է ծագում՝ նաև Կոնիքրիի սխալը, որ Լինչի «Արմենիային» տալիս է հետեւեալ տեղեկութիւնը. «The Armenian alphabet was imposed on Sahak (Isaac the Great) by Persian Government as a political device to estrange the Armenians both from Greeks and from Syrians. The only historical account is that of Anania of Shirak (unedited chronicle in an uncial Ms. at Mush), who relates that the twenty—nine consonants were «arranged in order» by Daniel, a Syrian philosopher, and sent (during the reign of Theodosius the Less) to the Armenian Satrap Vakortsh by Viram Shapu the king by hand of the Elder Abel. The seven vowels were still wanted, and Mesrop received these from Hayek, a noble of Taron. Stephanus, a scribe of Samosata, incorporated these seven vowels among the consonants. Armenia by H. F. Lynch, vol. I, p. 312, n. 1. Այս

Ղեկավար մեծ ինտելիգենցիան, մասնաւորապէս՝ տղա-
 գրի էջ 62 և Տիմոթէոս էջ 146, այն հատուածները, որտեղ
 գործ է ածուած Եւտիբէսի ձեռնարկի համար լատին-յոյն
 «Լուսեղոյն, Ղեաւքեղոյն», «ի ձեռն Ղիրքեղոյն» բառը
 Տիմոթէոսի իբրեւ աւելի խոր ազդեցութեան նմուշ կարելի է
 ցոյց տալ «Ով հրաշալի նախահարք» մարտական շարականի
 մէջ գործածուած նոյն իսկ իւր Տիմոթէոսի աստվածները բա-
 ռացի. «Ուրացան զՏէր ի Քաղկեդոնի» = «ի Քաղկեդոնի
 զՏէրն ուրացան» 36,³⁷. հմմտ. և «Ուրացողքն ի Քաղկեդոնի
 զՏէրն» 35,²². և այլուր Ծարական, տուն 7-երորդ. տես ձեռ.
 շարականոցներ, տղագրերի մէջ շարականի վերջին տները

տեղեկութեան մէջ Vakortsh-ը անշուշտ վահրիճն է. «Ստեփանոս»
 = Հոսիանոս. սխալը ծագել է Սեթեանի ընդօրինակութիւնից,
 մեր 2-րն աղծատ է, բայց չունի Ստեփանոս իսկ աւելի խորհր-
 դաւոր՝ Տարօնի իշխան Հայեկը անշուշտ Հացեկաց բառի սխալ ըն-
 թերցումն է, կարդացուած Հայեկայ. «ի Հացեկաց Տարաւոյ
 յազատ տանէ», որով Հացեկաց գիւղը դարձել է Hayek, a noble of
 Taron Զաւիադանցութիւն է նաև՝ միակ պատմական տեղեկութիւն (այս
 բառերի անգլիկերէնը իմ ստորագծածն է) համարել այս Անանուն
 ժամանակագրութեան հաջորդածը հայ գրի գիւտի մասին Անշուշտ
 պատմական են և աւելի կանոնի ժամանակով՝ և բուն կորիւնը (ըն-
 դարձակը) և Փարպեցին, մինչև իսկ որոշ չափով նաև Հարքացու-
 գրի մասին աւելցնուածը (տես իմ հրատ.) Երրակացու գրութիւնների
 մի մասը հրատարակելիս «Կայսերաց Պատմութեան» յիշատակու-
 թիւն չանկա մի միայն այն պատճառով է, որ որևէ հաստատուն
 կառան չկայ Երրակունուն վերագրելու այդ աշխատութիւնը, ինչպէս
 որ այդ անում են նոր Հայկ. Բառ. յառաջարան, Զարբանալեան,
 Սարգսեան և ուրիշները: Անյաջող եմ համարում նաև Սարգսեանի
 փորձը՝ և կամուտ յաւելուածներ համարել Կ. Պ-եան հակաքաղկեդո-
 նական բաղմաթիւ կտորները: Կայս. Պատ-ը ոչ միայն հակաքաղ-
 կեդոնական է, այլ և ծայրայեղ միաբնակ—յուլիանիտ. տես Ալի-
 կառնասի Յուլիան եպիսկոպոսի մասին Կ. Պ. էջ 69 և հետ. Կ. Պ-ը
 շատ անգամ քաղուածարար և հետզհետէ կրճատուած. բայց ոչ երբէք
 ընդլայնուած, ձեռագրերում է պահպանուած, որոնցից հնագոյնը և
 համեմատարար ամբողջականը, ոչ առանց թերիների, մեր երկա-
 թագիրն է. հմմտ. Հ. Սարգսեանի ուսումնասիրութիւնը «Անանուն
 ժամանակագրութեան» յառաջ. և վերջարան, մասնաւորապէս էջ
 14, ծանօթութիւն:

դուրս են ձգուած խաղաղասիրական նկատումներով: Համեմատելու նիւթ շատ կայ նաեւ «Հատարամատնե-րում» և դաւանաբանական վիճական դրուածքներում:

3. Անցնինք մեր յօդուածի բուն նիւթին, թարգմանչին և թարգմանութեան ժամանակին: Կտր, և Եր, վարդապետները ցոյց տալով Թղթոց Գրքի վկայութեամբ, որ հայ-վրական եկեղեցական վէճերի ժամանակ յականէ յանուանէ յիշուում է Տիմոթէոսի այս գրուածքը, իրաւամբ թարգմանութեան ժամանակը դնում են եօթներորդից առաջ, և մի քանի այլ մանր նշանների վրայ հիմնուած՝ ենթադրաբար աշխատում են կապել Արդիւշոյ ասորու հետ, կամ թարգմանութիւնը վերագրել նրա ձեռներիցութեանն ու ազդեցութեանը (յառաջ. էջ XXIII): Վեցերորդ դարումն են ստեղծուած համարում «մեր եկեղեցական գրականութեան ամենահարուստ ճիւղերից մէկը»՝ այն է դաւանաբանականը (էջ XXII): Հիմնուելով լեզուի ստորկարար յունաբանութեան վրայ, հնարաւոր են համարում թարգմանչին ենթադրել օտարազգի, բայց շատ լաւ տեղեակ հայերէնին: Յատուկ անունների գրութեան դանազան ձևերը կարծել են տալիս հրատարակիչներին «թէ թարգմանիչները մի քանի հոգի են եղել, ոմանք նոցանից թերևս օտարազգիներ»: Ես չեմ գտնում որ և է քիչ թէ շատ կշիռ ունեցող փաստ թարգմանչին օտարազգի համարելու. կամ մի քանի թարգմանիչներ ենթադրելու փոխանակ մէկի: Յատուկ անունների գրութեան և ընդհանրապէս ուղղագրական տարբեր ձևերը մեծ մասամբ առաջ են գալիս հետզհետէ ժամանակի ընթացքում արտաբերողների գրչի տակ, բայց յաճախ պատկանում են նաեւ բուն թարգմանչին: Օրինակի համար Ղեւոն, Ղեոն ձևերի փոխանակ՝ երկրորդ, տւելի նոր, Զ-իւրը գործ է ածում Ղեւոն ձևը, հարկաւ ոչ տարբեր թարգմանչի, այլ տարբեր գրչի արդիւնք: Եթէ ցոյց տրուէր որ, օրինակ, Ղեւոյն ձևը, գործ է ածուում բացաւաբար գրքի այս էջից մինչև այն էջը որոշ գլուխներում, իսկ Ղեւոն ձևը բոլորովին ուրիշ գլուխներում, այն ժամանակ թերևս հնարա-

ւոր լինէր գրքի զանազան մասերն անշատել միմեանցից
և վերագրել զանազան թարգմանիչների, բայց այդպիսի
հիմունք չունին հրատարակիչները իրենց ենթագրութեան
համար: Թէ յատուկ անունաց ձևերի ինչպիսի այլազա-
նութիւն կարող է երևան գալ նոյն գրողի գրչի տակից,
միևնոյն դրքում, առանց հեռու գնալու կարելի է օրինակ
բերել իւր իսկ Երուանդ վարդապետի մի ուրիշ աշխա-
տութիւնից*, ուր լատին, յոյն, նոր գերման, հայ, հին
հայ, պարսիկ ձևերը շարուած են միմեանց կողքին, և հայ
ականջի համար այնպիսի խորթութիւններ կան, ինչպէս են՝
Նէապէլ, Մայլանդ, Յոսիմոս, Փափղագոնիա և այլն և այլն:
Կամ միևնոյն անունը գրւում է զանազան ձևերով՝ Աբ-
գիշօ, Աբգիշո, Աբգիշոյ:

4. Ընդհանրապէս առած հրատարակիչների գլխաւոր
թեզիսների հետ թարգմանչի և թարգմանութեան ժամա-
նակի վերաբերեալ ես կհամաձայնէի, այս սահմանափա-
կութեամբ, որ Տիմոթէոսը թարգմանուած է վեցերորդ
դարու երկրորդ կիսին, յոյն բնագրից, յունաբան լեզուով,
առանց երկրորդական ենթագրաբար աւուածներին առան-
ձին կշիռ ընծայելու: Բայց բարեբախտաբար Տիմոթէոսի
հայ թարգմանութեան մէջ պահուած է մի այնպիսի ճիշտ
ժամանակաբանական ցուցում, որով հնարաւոր է ճշտիւ
որոշել թարգմանութեան քառամեակը, և որով յեղաշր-
ջւում են ոչ միայն հրատարակիչների յառաջարանում
յառաջ բերուած գլխաւոր թեզիսները, այլ և մեր, վերջին
քառորդ դարում, հայագիտութեան մէջ մշակուած ընդ-
հանուր հայեացքները յունաբան դպրոցի, դաւանաբանա-

* Տես Ընդ. Եկիզ. Պատմութիւն Ա. հատ. Էջմիածին 1908,
քաղուածաբար կազմուած, նոր դիտական պահանջներին բոլորովին
համապատասխան աշխատութիւն, չհաշուելով մի քանի անյաջող
և անզգոյշ ասացուածները և տեղ տեղ անխուսափելի մանր մունր
սխալներ: Վերջիններիցս աչքի ընկնողը, հայերիս վերաբերեալը, պիտի
ուղղել: Բարգաձանի այցելած Անի ամրոցը ոչ թէ Կարսի մօտի
Անին է, այլ արևմտեան Հայաստանինը, Եփրատի աւազանում
(տ. էջ 82):

կան վեճերի շրջանի և յատկապէս՝ նրա սկզբնաւորութեան վերաբերեալ: Մօտ մի դարով ընդլայնուած է տեսութեան հորիզոնը գէպի յետ և փոխուած է այդ խնդիրներին վերաբերեալ հարցերի հիմնակէտը:

5. Կողի գրուածքում, էջ 277, կարգում ենք պիտառութեան մի այսպիսի վերնագիր. «Երանելոյ Հաւր մերոյ Դիոսկորոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ և խոստովանողի՝ ի գրեցելոյ առ Սեկունդինան թղթոյ ի Գանգրայ յեքսորաց*», ուր զ[ը]նթացսն կատարեաց ի Քրիստոսութուղթ եւ թներորդ, Սեպտեմբերի երկրորդ, Հոռի վեցերորդ»։ Տիմոթէոսը, որ իւր «Հօրը», իւր մեծաւորին, այն է Դիոսկորոսին՝ ընկերակցել էր և աքսորում, անշուշտ լաւ տեղեակ էր Դիոսկորոսի թղթերին, և այս պիտառութիւնը բերելիս պահել է թղթի գրութեան ամիսն ու ամսաթիւը՝ Սեպտեմբերի 2։ Ակնհայտ է որ հայ թարգմանչինն է համապատասխան հայ ամսաթիւը՝ Հոռի վեց, Հայ հին տարին շարժական էր, այսինքն միշտ կաղմուած էր լինում 365 օրից և նահանջ տարիներին յետ էր մնում կամ գէպի յետ շարժում մի օրով յուլեան տարուց։ Ո՞ր թուականին կարող էր հայ հոռի ամսուայ վեցը ընկնել սեպտեմբերի երկուսին։ Այդ այնպիսի մի տարի պիտի լինէր, երբ նաւասարդի մէկը ընկնում էր յուլիսի 29-ին։ Եւ յիրաւի նաւասարդ. 1=յուլիս 29, նաւ. 3=յուլ. 31, նաւ. 30=օգոստոս 27, հոռի 1=օգոստ. 28, հոռի 4=օգոստոս 31, հոռի 6=սեպտ. 2։ Այսպիսի տարւական մանրամասնութեանց մէջ եմ մտնում այն բանասէրների համար, որոնք տեղեակ չեն տոմարական դիֆֆերանսին։ Նաւասարդի 1-ը յուլիսի 29-ին է հանդիպում միմիայն 480—483 փրկչական թուերին։ Եղած ցանկերից, սրտեղ արւում

* Հրատարակիչները «յեքսորաց» ուղղում են «յաքսորաց», բայց անանդի, եքսորի, եքսորիք, եքսոր, եքսորք, եքսորել ձևերը տառացի համապատասխանում են յունականին՝ ἐξορία, իսկ aksoria ասորի ձևն է, տես Arm. Gram. ուրեմն բառն ունինք երկու ձևով, ուղղակի յունարէնից փոխ առնուած եքսորի, նոյնը ասորական ճանապարհով եկած՝ աքսոր Arm. Gram.-ին անձանօթ է հայ եքսորի ձևը:

է նաւասարդի 1-ի հանդիպումները, լատագոյնն է Դիւլթրիէ-ինը (Recherches sur la Chronologie Arménienne, Paris 1859, էջ 383. Աւելի կանուխ է կազմուած, բայց սխալների պատճառով անգործածելի է՝ Խաչ. վ. Սիւրմէլեանինը (Տօմարադիտութիւն, Վենետ. 1818), որից կան և արտատպութիւններ զանազան «էֆիմերտիական» հրատարակութեանց մէջ («Ոսկի բարեկամ» Թիֆլիս, մի քանի տպագր. և այլն)։

6. Մեզ հետաքրքրող թուականի կարեւորութեան պատճառով, և կարելի սխալից խուսափելու համար, նաւասարդ 1-ի յուլիսի 29-ին հանդիպումը վերապտուցում եմ նաև սասանեան տոմարով. Խնդրին ծանօթներին յայտնի է, որ պարսիկ նոր տարին մեր նաւասարդ 1-ից հինգ օր առաջ է։ Հայ բանասէրի յիշողութեան դիւրութեան համար կարելի է ձևակերպել այսպէս. սասանեան նոր տարին ընկնում է մեր Աւելեաց մէկին։ Նեօլդը-քէն տալիս է սասանեան նոր—տարիների ցանկը (Tabari, Anhang B.)։ 480—483 փրկչ. թուականին, ըստ այդ ցանկի, սասանեան նոր—տարին հանդիպում է յուլիսի 24-ին. (=հայ Աւելեաց 1) որին աւելացնելով 5 օր՝ ստանում ենք յուլիս 29—հայ նաւասարդ 1-ին։

7. Կարելի է հաշուել և առանց պատրաստ ցուցակի։ Պէտք է վեր առնել մի հաստատուն զուգաւորութիւն հայ և լատին ամսաթուի և հաշուել դէպի յետ։ Միջին և վերջին դարերում այդպիսի զուգաւորութեան անհամար օրինակներ ունինք յիշատակարաններից։ Դիւլթութեան համար պէտք է վեր առնել մեր որոնած թուականին ըստ կարեւորյն մօտիկ մի զուգաւորութիւն։ Այդպիսի մի հաշիւ ունիմ արած ես վեցերորդ դարու կիսին Յիզկունդեանի նահատակութեան օրը որոշելու համար։ Սուրբը նահատակուել է չիքսաններորդի երրորդի ամին Խոսրովու թագաւորի, որ օր երկու էր քաղոց ամսոյ, յաւուր կիւրակէի, յերրորդ ժամու։ Տես այս թուականի վերլուծութիւնը իմ «Գրիգոր—Մանաճիհր Ռաթիկոսում, էջ 7—8, կամ Արարատ 1902, 468—474։ Այս ճշտուած հաշուով 553-ին նաւասարդի 1-ը ընկնում է յուլիսի 11-ին, և որովհետև

նաւաս. 1-ը տեղափոխուում է իւրաքանչիւր քառամեակ՝ նահանջից նահանջ, ուստի այդ յուլիս $11=1$ նաւասարդի՝ 552—556 քառամեակին է վերաբերում: Մեզ հետաքրքրող 480-ից մինչև 552-ը 72 տարի է ($21+51=72$). կամ 18 քառամեակ ($4 \times 18=72$): Իւրաքանչիւր քառամեակին նաւասարդ 1-ը շարժական թուականում յետամնացութեամբ պիտի տեղափոխուէր մի օր, 18 քառամեակներին՝ 18 օր: Եւ յիշել՝ տեսնում ենք՝ որ 480 թուի յուլիսի 29-ից նաւասարդ մէկը իջնում է 552—555 թուին՝ յուլիսի 11-ին, այն է յետադիմում է 18 օր ($29-18=11$):

8. Ուրեմն ապահովապէս կարելի է համազուտ լինել, որ սեպտ. 2—հոռի 6 զուգաւորութիւնը կարող է հանդիպել միմիայն 480—483 քառամեակին: Եւ որովհետև ամսաթուերի զուգաւորութեան փոփոխութիւնը չէ կախուած ոչ յուլեան տարու և ոչ հայ շարժական տարու սկզբնաւորութիւնից, ինչպէս որ համարողներից նոյն իսկ լաւագոյնները անուշադրութեամբ անում են այդպիսի սխալ, այլ յուլեան նահանջի մի յաւելեալ օրից, այն է փետր. 29-ից, ուստի մեզ հետաքրքրող քառամեակի ճշտադոյն սահմաններն են 480 փետր. 29—484 փետր. 28: Ահա այս քառամեակն է Տիմոթէոս Կուղի հայ թարգմանութեան հաստատուն և անխախտելի թուականը:

9. Կասկած յարուցանելու ուրիշ որ և է ճանապարհ պակասում է: Թերևս մէկը իրեն թոյլ տայ ենթադրել, թէ հայ թարգմանը հոռի վեց դնելով կամեցել է հաշուել ոչ իւր թարգմանութեան, այլ Դիոսկուրոսի Ուելլունդինանին գրած թղթի ժամանակը: Բայց այդպիսի հաշուի համար պակասում են անհրաժեշտ պայմանները: Միմիայն «սեպտ. 2» ունենալով անհնար է այդպիսի յետադարձ հաշիւը, անհրաժեշտ էր ունենալ նաև թղթի գրութեան տարեթիւը: Բայց թոյլ տանք ենթադրել նաև, որ թարգմանին ուրիշ աղբիւրից յայտնի էր և այդ տուեալը, այն է թղթի տարեթիւը: Այս ենթադրական դէպքում էլ անհնար էր հոռի վեցը զուգաւորել սեպտեմբերի 2-ին: Դիոսկուրոսի մահուան թուականը մեզ յայտնի է. նա մեռաւ արքայութեամբ Պափ-

դագոնիայի Գանգրայ քաղաքում 454-ին*։ Նրա մեղ հետաքրքրող թուղթը կարող էր ուրեմն գրուած լինել ոչ ուշ այդ 454-ից, 452—455 քառամեակին նաւասարդի մէկը հանդիպում էր օգոստոսի 5-ին, ուրեմն սեպտեմբերի 2-ը ընկնում էր նաւասարդի 29-ին, մինչդեռ հոռի վեցը հանդիպում էր սեպտեմբերի 9-ին, ուրեմն և անհնարին էր «սեպտ. 2 = հոռի 6» զուգաւորութիւնը։

10. Կամ թերեւ հնարաւոր համարուի ենթադրել, որ «հոռի վեց» առացուածը ուշ ժամանակ, մի 50, 100, կամ աւելի տարիներ յետոյ, աւելացրել է որ և է գրիչ կամ համարող։ Այդպիսի յետադարձ հաշիւների օրինակներ ունինք։ Օրինակ՝ հայ շարժական թուականով յետադարձ հաշուած է Քրիստոսի ծննդեան օրը, թէ որ հայ ամսի քանիերորդ օրը կհանդիպէր։ Բայց այսպիսի հաշուի համար ընտրովին անքաւարար է «սեպտ. 2» տուեալը, անհրաժեշտ էր ունենալ նաև տարեթիւը որ և է թուականով։ Եւ յիշաւ՝ սեպտեմբերի 2-ը հայ որ ամսի և քանիսին է հանդիպում հարցմանը, ոչ մի համարող պատասխան տալ չէ կարող, որովհետև այդ կարող է հանդիպել հայ շարժական բոլոր ամիսներին և բոլոր օրաթուերին։ Ուրեմն այսպիսի ենթադրութեան ճանապարհն էլ փակուած է։

11. Կարող է լինել ուրիշ կասկածի տեղիք, արդեօք մեղ համար կարեւոր ընթերցուածը՝ «հոռի վեց»՝ անաղարտ է հասել մեղ, չէ՞ աղճատուած։ Բայց այսպիսի հարցմանը

* Տես և Կայսր. Պատմ. 66. «գլխահորոս եպիսկոպոս նախ ի Կիւղիկոն արքսրեցին, ապա յԵրակղեայ, ապա ի Պափղագոլնիա, և անդ կատարեցաւ բարի վկայութեամբ և խոստովանութեամբ ի Քրիստոս»։ Տիմոթէոսի մասին ուշադրութեան արժանի է և հետեւալ տեղեկութիւնը. «Յետ որոյ (==Պատերայ, եպիսկոպոսին Աղեքսանդրոյ) յաջորդէ զաթոս եպիսկոպոսութեանն Տիմոթէոս երանկի և հաստատէր յուղղափառութեան հաւատս զկործանեալսն ի Պատերայ (==Պատերայ)։ Դևոյն մեծ [թագաւորէ] ամս ինն և տասն։ Ի սորա երրորդ ամին՝ Տիմոթէոս և Անատողի նորին եղբայր յափշտակեալ ի Սիդասկոսէ արքսրեցան ի Քերսոյն, վասն չընդունելոյ զսահման Քաղկեդոնի ժողովոյն»։ (Կայս. Պատմ. էջ 67.)

բանասիրական դիտութեանց մէջ պատասխան չկայ: Հարկաւ, եթէ որ և է նորագիւտ աղբիւր փոխէ այդ ընթերցումը՝ այդ նորութեան հետ կարող է փոխուել՝ և եզրակացութիւնը: Բայց բացառիկ բարեբախտութեամբ մեզ հասել է այդ կարևոր ընթերցումը ոչ միայն հնագոյն երկաթագիր ընտիր ձեռագրում, այլ ունինք նոյնը պահուած և մի սերիչ նորագոյն*, բայց մեր երկաթագրից անպայման անկախ ձեռագրում, մեր մատենադարանի № 454 (Կար.), տես Տիմոթ. էջ 335. Այդ ձեռագրում կարգում ենք մեր վերևում՝ մէջ բերած հատումը այսպէս. «Երանել[ւ]ոյն հաւրն մերոյ Դիոսկորոսի եպիսկոպոսապետին Աղէքսանդրու և [խոստովանողի ի] գրեցելոյ թղթոյն ի գանգրա[յ] յասորիս, ուր զաշակերտսն կատարեաց ի Քրիստոս. թուղթ է-երգ. սեպտեմբերի Բ, հոռի վեց-երորդն. | առ միայնակեացսն ի հենատոն գրեցեալ թղթոյ. և Ուղղանկիւն փակագծերով իմ աւելացրածներն են նորագոյն ձեռագրի բաց թողած մասերը: Շղագրածները ձեռագրական մանր տարբերութիւններն են: Ուղղահայեաց դժիկով բաժանուած վերջին աւելի մասը՝ «առ միայնակեացսն ...

* Կար. և Եր. վարդապետների հրատարակութեան թոյլ կողմերիցն է այն, որ նրանք աւելորդ են համարել իրենց գործածած ձեռագրերի դոնէ ամիոփ նկարագիրը և այլ հանգամանքները (տփի կազմութիւն, ժամանակ, գրչութիւն և այլն) տալ մեզ, քանի որ այդ տուեալներն անհրաժեշտ են ուսումնասիրողին, և շատ անգամ անսպասելի լոյս են սփռում վիճելի հարցի վրայ: Հրատարակիչները չուում են նաև կէտագրութեան մասին՝ Փակագծի () և ? հարցական նշանի ինչ դէպքերում և արդեօք միատեսակ գործածութիւնը շատ անորոշ է և իրաւամբ տեղիք է տալիս ընթերցողին թիւրիմացութեան կամ տատամսութեան մէջ ընկնել: Ապագայ հրատարակութեանց մէջ անհրաժեշտ է այս թոյլ կէտերին առանձին ուշադրութիւն դարձնել: Շատ լաւ է կազմուած ս. դրոց վկայութեանց ցանկը, վատ չեն նաև յղատուկ անուանց և նիւթերի ցանկը, հարկաւ ոչ զերծ անխուսափելի թիրիներից և վրիպակներից: Օրինակ՝ մեզ հետաքրքրող փոքրիկ վերնագրից՝ ցանկերում չգտանք ոչ Սեպտեմբեր, ոչ Հոռի, ոչ Հենատոն: Ցանկերում յատուկ ուշադրութիւն է դարձնելու ամիսների անուններին, որոնցից շատ անգամ կախուած է լինում գրութեան բախտի որոշումը:

թղթոյ» առնուած է ուրիշ վերնագրից (տես Տիմոթ. էջ 279)։ Ուշագրաւ տարբերութիւն է «յասորիս, ուր զաշակերտսն» ընթերցուածը, մինչդեռ երկաթագիրն ունի «յեքսորաց, ուր զ[ը]նթացսն»։ Ինձ թւում է որ նորագոյն ձեռագրի հին նախագաղափարը, հարկաւ ոչ անմիջականը, ունենալու էր «ի գրեցելոյ թղթոյ ի Գանգրայ յեքսորիս, ուր զարշաւանսն կատարեաց ի Քրիստոս»։ Եքսորիս յոյն բառից ունինք հայերէն եքսորի, եքսորիք*։ Իսկ «զարշաւանսն կատարել» ինչպէս «զընթացսն կատարել» նշանակում է մեռնել։ Համեմատիր «զընթացս կատարել» Տիմ. էջ 1 և 277. «Զարշաւանսն կատարել» բացի մեր այս ենթագրածից տես նաև Տիմ. էջ 147. «և լուծին, որպէս կարծեցին, զերանելին մեր հայր և եպիսկոպոսապետ Դիոսկորոս... և արտաւանդմանելով զճշմարտապէս պահապանն հաւատոյ ի Կիւզիկոն նախկին, ապա յերկաղեա, յետ այսորիկ ի Գանգրացոցն քաղաք, ի Պափղագոնիա, աստ ուր զարշաւանսն կատարեաց և զհաւատն պահելով կատարեցաւ, ընդունելով զարգարութեանն պսակ առ ի նահատակագրէն Քրիստոսէ, յարգար դատաւորէ, ընդ ամենայն սուրբս» (Հմմտ. Կայս. Պատմ. էջ 66)։ Անհմուտ արտագրողների ձեռքի տակ անհասկանալի «յեքսորիս» կամ «յեքսորս» բառը սխալագրուել է «յասորիս», իսկ «զարշաւանսն կատարեաց» նոյնպէս անհասկանալի ոճը՝ «զաշակերտսն կատարեաց» անյաշող սրբագրութեամբ փոխարինուել։ Մեր երկաթագիրը չէր կարող նոր ձեռագրի նախագաղափարը լինել, քանի որ չունի «զարշաւանսն» բառը, այլ դրա փոխարէն, հաւանականօրէն լուսանցքագրութիւնից մտած, աւելի հասկանալին «զընթացսն»։ Չնայելով այս բոլոր աղճատումներին, այսուամենայնիւ նոր ձեռագիրը անաղարտ պահել է

* Տես յատկապէս Սոկրատ մեծ. «Քանզի փոքր ինչ յառաջ և սայ ի յարգարմանէ արիանոսացն ի յեքսորիս առաքէր» էջ 171. «ոմանց արտաքսիլ և առաքիլ յեքսորիս» 183. «փոքր ինչ յետոյ յեքսորեայն կոչեցեալ» 184. «զոմանս հատանէր յոտից (=բառնայր ի միջոյ) ի ձեռն եքսորեաց» 179, յաճախ է պատահում նաև բայաձեւը «եքսորել»։ Սոկր. Սքոլ. հրատ. Մեծրապ վարդապետի։

մեզ համար «սեպտ. 2—հոտի 6» զուգաւորութիւնը:

12. Մեր այս բոլոր ապացոյցներին կարող է լինել, մեր կարծիքով, մի վերջին, բայց քիչ թէ շատ կշիռ ունեցող առարկութիւն, այն է թէ՛ մեզ կռուան ծառայող զուգաւորութիւնը թերեւ ոչ շարժական տոմարով է, այլ որ և է անշարժ սիստեմի վրայ է հիմնուած: Մի տանեակ տոմարական սիստեմներից, որոնք որ և է շանս կարող էին ունենալ իբրեւ եկեղեցական անշարժ տոմար գործածուած լինել հայերիս մօտ, հինգ և վեցերորդ դարերում, և ոչ մէկը չէ սկսուած յուլիսի 29-ից: Անշարժ տոմարն ունենում է և անշարժ սկզբնակէտ: Եթէ յուլիսի 29-ի փոխանակ Տիմոթէոսի թարգմանութեան զուգաւորութիւնը տար 25, 29 կամ 30 օգոստոսի, կամ 1 սեպտեմբերի, կամ 1 հոկտեմբերի, կամ 1 յունուարի, կամ 21 կամ 22 փետրուարի և այլն, այն ժամանակ դուրժին ծանօթ տոմարագէտը կարող էր որ և է կասկածով կանգ առնել մի այդպիսի հնարաւորութեան վրայ, ենթադրելով՝ եղիպտական, կապադովկական, բիւղանդական, ասորա-մակեդոնական կամ մի այլ անշարժ սիստեմի աղբեցութիւն: Բայց 29 յուլիսին, իբրեւ անշարժ սիստեմի ելակէտ, նոյն իսկ նուազագոյն հաւանականութեան սահմաններից դուրս է վանում՝ մի այդպիսի ենթադրութիւնը:

13. Ի վերջոյ մնում է ինձ աւելացնել մի ուրիշ գիտողութիւն: Տիմոթէոսը իւր պիտառութիւնները քաղելիս երևում է որ խնամքով մէջ էր բերում գործածած գրուածքների վերնագրերը, յատուկ ցուցումներով թէ ինչ հատուած որ գրութիւնից է առնուած, շատ անգամ առանց զանց առնելու և գրութեան ժամանակաբանական ցուցումները (տարեթիւ, ամսաթիւ): Իւր եպիսկոպոսի՝ Դիոսկորոսի, նամակից քաղելիս պահել է գրութեան ամսաթիւը (սեպտ. 2), բայց այդ միակ ժամանականիշ ցուցումը չէ: Ուշադրութեամբ թերթելով պիտառութեանց վերնագրերը ինձ յաջողուեց գտնել և հետեւեալ թուականները, որ դատելով կէտադրութիւնից և մի տեղ նաեւ բառերի անխմայտ յետևաւորութիւնից՝ իբրեւ թուական չեն հասկացուել հրա-

տարակիչներին: Դնում եմ այդ թուականով վերնագրերը ժամանակի կարգով: Բոլորն էլ Աթանասի զատական տառնականներից են, որով ճշտիւ որոշում են Աթանասի այդ դրութեանց տարեթուերը: Տպագրի կէտադրութիւնը չեմ պահում, այլ փոփոխում եմ ըստ իմաստի, իմ հասկացած ձևով:

1. «Երանելոյ Աթանասի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ ի տառնականի երկրորդում: Դիօկղետիանոսի ԽԶ» (էջ 140).

2. «Նորին Գ* տառնականէն: Դիօկղետիանոսի ԽԷ» (էջ 140).

3. «Նորին հինգերորդ տառնականէն: Դիօկղետիանոսի ԽԹ» (էջ 140).

4. «Նորին ի տառնականէն**»: ԾԴ Դիօկղետիանոսի» (էջ 118).

5. «Նորին ի տառնականէ ժԱ. երորդէ: ԾԵ Դիօկղետիանոսի» (134).

6. «Նորին ժԱ. տառնականէն: Դիօկղետիանոսի ԾԵ» (էջ 141).

Երկու տեղ (№ 3, 5) Դիօկղետիանոսէ ընթերցուածը ուղղեցի Դիօկղետիանոսի: № 3-ը տպագրում բառերի յետևառաջութեամբ այսպէս է. «ԽԶ. Նորին հինգերորդ տառնականէն Դիօկղետիանոսէ» որ ըստ իմաստին տեղափոխեցի: Եկեղեցական հայրերից յաճախ գործածուած այս թուականի սկիզբն է Դիօկղետիանոսի առաջին տարին, այն է 284: Թուականի սկզբնաւորութիւնն է եգիպտական

* Իմ կարծիքով պիտի լինի Գ, տպագրում Դ է, ուրեմն Գ և Դ տառերի շփոթութիւն:

** Պակասում է տօնականի համարը, որ դասելով Դիօկղետի. թուականից պիտի լինի Ժ, եթէ ենթադրել որ ընդհատումներ չեն եղել՝ կարելի է վերականգնել տօնականների համարները Դիօկ. թուականների համեմատ այսպէս. [Ա. տառնակ. ԽԵ թուին], Բ. տօնակ. ԽԶ թուին, Գ. տառնակ. ԽԷ թուին, [Դ. տօնակ ԽԸ թուին], Ե. տառնակ. ԽԹ թուին, [Զ. տառնակ. Ծ թուին, Է. տառնակ. ԾԱ. թուին, Ը. տառնակ. ԾԲ թուին, Թ. տառնակ. ԾԳ թուին], Ժ. տառնակ. ԾԴ թուին, ԺԱ. տառնակ. ԾԵ թուին:

չարժական տարով 17 սեպտեմբերի, իսկ անշարժով, որ
 դորժածութիւնից դուրս վանեց շարժականը և միակ տիրողը
 դարձաւ՝ սեպտեմբերի 29. Այս թուականի հետ է կապ-
 ուած եգիպտական զատկական տոմարը: Այս թուականը
 կոչուում է նաև Մարտիրոսաց թուական, Դիոկղետիանոսի
 19-դ տարում տեղի ունեցած մեծ հալածանքների պատ-
 ճառով: Մեր ունեցած ամենականութիւն թիւը՝ Դիոկղետիա-
 նոսի ԽԶ՝ համապատասխանում է փրկչական (46+283)
 329—330, բայց որովհետև տօնականի, այն է զատկական
 թղթի հետ է կապուած, ուստի և համապատասխանում է
 330 թ. զատկին: Այս նրկրորդ տօնականի թուականն է,
 ուստի և առաջին տօնականինը, որից հատուած չունինք,
 պիտի լինէր 329 զատկին: Այսպիսով միւս թուերը հա-
 մապատասխանում են հետևեալ փրկչ. տարիներին, բոլորն
 էլ զատկին. ԽԷ=331, ԽԹ=333, ԾԴ=338, ԾԵ=339.
 Ուշագրութեան արժանի է որ տօնականների համար-
 ները տարի տարի համապատասխանում են թուա-
 կանի յառաջխաղացութեանը, որով կարելի է հետևյալ,
 որ տօնական Ա—ԺԱ՝ տարի տարի ընկնում են 329—339
 թուերին, որով և Աթանասի եպիսկոպոսութեան տարին
 պիտի լինի 329 թ. զատկից առաջ, բայց 328 թ. զատկից
 յետոյ: Loofs-ը Աթանասի եպիսկոպոսանալու տարին դնում
 է 326-ին, բայց Լօֆսի գրութիւնը ձեռքի տակ չունենա-
 լով, անկարող եմ վերաստուգել նրա հիմունքները, որն և
 մեր այս յօդուածի նպատակից դուրս է*. Ասորերէն
 պահուած են Աթանասի զատկական տօնականներից 13
 հատ «յառաջաբանով» 329—348 թուերից: Յունարէն
 կան հատուածներ: Հմտ. W. Moeller, Lehrbuch der Kir-
 chengeschichte ², 1899, էջ 438. Այս թուերը շատ կարևոր՝
 Աթանասի կենսագրութեան և թղթերի ժամանակաբանու-
 թեանը, Տիմոթէոսի գրութեան և թարգմանութեան ժա-
 մանակի համար նշանակութիւն չունին:

* H. Weingarten (Leipzig, 1897 Zeitaefeln etc.) Աթանասի
 եպիսկոպ. տարիները դնում է 328 յունիս 8—2 մայիս 373. իսկ 15
 զատկական թղթերը 329—348-ին:

14. Այսպիսով հասնում ենք հետևեալ եզրակացութեանը. Տիմոթէոսի Հակաճառութիւնը՝ ունենալով սեպտ. 2=հոռի 6 զուգաւորութիւնը հայերէն թարգմանուել է 480 փետր. 29—484 փետր. 28 քառամեակին, երբ յիշաւի կարող էր տեղի ունենալ ամիսների և ամսաթուերի այդպիսի զուգաւորութիւն: 480 թուից՝ 1460 տարի յետոյ (ըստ յուլեան տոմարի, ըստ հայ շարժականի՝ 1461 տարի յետոյ) միայն կարող է նորից հանդիպել այդպիսի զուգաւորութիւն, այն է՝ 1940-ին, մի գալիք տարեթիւ սրին մենք դեռ չենք հասել. կամ 1460 տարի առաջ կարող էր նոյնը պատահել՝ Քրիստոսի ծննդից 1000 տարուց աւելի առաջ, երբ պատմական Հայաստանում ոչ հայ կար և ոչ էլ հին հայ ամիսների անունները գոյութիւն ունէին հայոց մօտ, քանի որ այդ անունները մեծ մասամբ պարսիկ ծագումից են, և փոխ են առնուել հայ և պարսիկ ցեղերի միմեանց հետ շրման գալուց յետոյ:

Այս զուգաւորութեամբ առաջին անգամ ունենում ենք, հինգերորդ դարից, մաթեմատիկօրէն ճշտուած քառամեակ գրական աշխատութեան, որով և դրւում է առաջին հաստատուն հիմնաքարը մեր գրականութեան ապագայ ճշգրտուած ժամանակաբանութեանը, այն է՝ քրոնոլոգիայի, որ հայագիտական բոլոր ճիւղերի ամենաթոյլ կողմն է, մասնաւորապէս ինչ վերաբերում է հին դարերին (V—X):

* *

*

15. Վերջացնելով ժամանակի խնդիրը մի վերջին դիտողութիւն. նպատակս չէր կանգ առնել Տիմոթէոսի թարգմանութեան լեզուի վերայ, որ առժանի է յատուկ ուսումնասիրութեան*։ Յունաբանութեան հետ միասին

* Ուստի և կանգ չեմ առնում՝ նաև հրատարակիչների աչքից չխուսափած՝ (դնում են հարցական)՝ Զ-րի տեղ տեղ կասկածելի ընթերցումների վրայ, որոնցից օրինակ, էջ 91, 1. տմ փակագծաց

բաւական բաղմամբիւ նոր բառեր, ինչպէս օրինակ՝ խայտաղան (էջ 281, 26), կամ բարբառական ձեւեր ինչպէս՝ նոջա (մի քանի անգամ) փոխանակ նոցա (հմտ. գնոց, գնոջ), յաճախ աշխահ փխ. աշխարհ ** և ուրիշներ անկարող են չգրաւել ընթերցողի ուշադրութիւնը. բայց յատուկ մտադրութեան արժանի է Ս. Գրքի հատուածները լեզուն եւ իրաւամբ նկատում են հրատարակիչները, որ «խորթ է մանաւանդ այն հանգամանքը, որ Ս. Գրքի կտորները փոխանակ դասական թարգմանութիւնից ընդօրինակելու, նորից թարգմանել են՝ Եզնիկից հաղիւ մի դար ժամանակով բաժնուած, Եզնիկին գրեթէ ժամանակակից մարդոց համար՝ օտարոտի մի բարբառով, նոյն իսկ բառակազմութեան մէջ այնքան ստրկօրէն մօտ յունարէնին, որ կարելի է ենթադրել, թէ թարգմանողը օտարազգի է եղել միայն շատ լաւ տեղեակ հայերէնին» (յառաջաբան XXIII). ինչպէս տեսանք թարգմանչին օտարազգի համարելուն եւս համաձայն չեմ: Բայց Ս. Գրքի, մանաւանդ նոր Կտակարանի (տ. Ս. Գ. վկայութեանց ցանկ, 3 էջ հին կտակ. 9 էջ նոր կտակ.) այդպիսի տառացի յունարան նոր թարգմանութիւնը և դասական թարգմանութեան անտես առնելը իսկ որ մի կարևոր երևոյթ է, կարօտ բացատրութեան: Հարկաւ կարելի է ենթադրել, որ օտարութեան մէջ թարգ-

թւում է ինձ, թէ պիտի կարգաւ մօմ փականաց, ինչպէս ունինք մօմ կնեոյ և նման ասութիւններ: Մ և Տ երկաթագրի սովորական չփոթութիւն է, թէ և ոչ Տիմոթէոսի մերձեւագրինը (տես երկու էջ լուսատար գրքի սկզբում, ուր Տ և Մ շատ որոշակի տարբերում են), այլ հաւանականաբար աւելի հնագոյն նախադադափարից: Էջ 45, 26, «յամենայն Եզիպտոսի, եւղիպղէ (?) և ի Պաղիստինէ». հարցակաշով բառը կարդալու է «և ի Ղիրիէ»: Հրատարակիչները ցանկում Եւղիպղէ դնում են իբրեւ Եզիպտոսի մի ուրիշ ձև, բայց Եզիպտոսի հետ կապ չունի, քանի որ Եզիպտոս յատուկ յիշուած է: Մեր առաջարկած սրբագրութեան համար հմտ. էջ 150, 54, «ո՞ր եկեղեցի ոչ սգայ յԵզիպտոս և ի Ղիրիէ և յԱրևելա»:

** Օրինակ՝ Յովհաննու Աւետարանից... «զամենայն մարդ և կեանք յաշխահ. յաշխահ էր և աշխահ նովաւ եղև և աշխահ զնա ոչ գիտաց» Տիմոթ. էջ 297, 5—7.

մանը ձեռքի տակ չունէր հայերէն Ս. Գրքի օրինակ, բայց հազիւ թէ Թուում է ինձ թէ լինելու է աւելի խոր պատճառ: Դաւանաբանական, քրիստոսաբանական վէճերին անհրաժեշտ էր մանուածապատ և նրբին երանգաւորութեանց համար ոչ միայն նոր տերմինոլոգիա, այլ և Ս. Գրքի բնագրից տառացի ճիշտ կոչումներ, հիմնուած յոյն բնագրի վրայ, որից և հետեւում էր նոր թարգմանութեան անհրաժեշտութիւնը: Սահակ — Մեսրոպեան ասորերէնից «փութանակի» կատարուած թարգմանութիւնը, որ հայ Ս. Գրքով զբաղւողներին կոչւում է առաջին թարգմանութիւն, թէև յետոյ ուղղուած և վերաստուգուած յոյն լատ բնագրի վրայ (=երկրորդ թարգմանութիւն), համարուելու էր անբաւարար: Խորենացին մի այդպիսի ակնարկութիւն ունի «զոր» (=զստոյգ օրինակս գրոց) առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ՝ դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն փութանակի, հանդերձ նոքօք վերստին յօրինեալ նորոգմամբ: Բայց քանզի անգէտք էին մերում արուեստի, ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր...» Գ, 61:

16. Կային դառական հին բայց վերանորոգուած [=երկրորդ] թարգմանութիւնը ոչ միայն թերացեալ, այլ և գլխովին անընդունելի համարողներ: Դոնէ այդպիսի մի կարեօր վկայութիւն ինձ յայտնի է իմ հրատարակած «Հերձուածոց գրքի» մի աւելի հին օրինակից (Խաչիկ վարդապետի հաւաքածու, № 77, Սամուել Անեցի և Հերձ. գիրք, գրութեան թուականն է հայոց ՉԿԴ (764 + 551 = 1315): Ահա այդ հատուածը.

«ՃԾԶ, Մայրապոմացւոց աղանդ ընդ [=ըստ] Ապողինարի(ն) հերձուածողի անաւրէնութեանն երևեցաւ. և աւելի ևս սոցա [=սոցայն անօրէնութիւն], զկիրա մարդկային մարմնոյն Քրիստոսի ոչ ընդունին, մանաւանդ զթըլփատութիւնն, զերկիւղն, զահաքրանութիւնն, զքաղցն, նաև զխոնարհական բարբառն որ վասն Քրիստոսի, այլ եւ զհին թարգմանութիւնս զոր ընգաւաք ի սրբոյն Սահակայ ոչ ընդունին], և զԵրրորդ Թաւթն Կորնթացւոց ի Պաւղոսէ

գրեալ, զընգալեալն ի սրբոյն Գրիգորէ, նղովնն, և զչարչարանն սոսկ աստուածութեանն տան և ոչ միաւորութեան տնաւրինութեանն»:

17. Այս բոլորը քաղուած է թուով Թէոդորոս Քըլթենաւորի «Ընդդէմ Մայրագումացոյն» ճառից (Վենետ. 1833), ուր գտնուում են մեր մէջ բերած հատուածի բոլոր մասերը աւելի մանրամասն, թէև աւելի մութ, Քըլթենաւորից բերում ենք հին և նոր տարբեր թարգմանութեանց խնդրին վերաբերեալ գլխաւոր կտորները.

— «Ոչ, ասեն, տկարութեամբ, այլ կարողութեամբ յաղթեաց (Յիսուս) մարտի թշնամոյն. իւրական վկայներ բանբն, «Ոչ աւարի տուն սկայի, եթէ ոչ նախկին հօրն կապի» (Մարկ. Գ, 27): Եւ եթէ այս ճշմարիտ է՝ յայտ է, ասեն, թէ անընդունակ է առաջթարգմանութիւն աւետարանին, որ յազօթակայութեանն զահաքրտնութիւնն պատմեն ամենակարողի Բանին Աստուծոյ, և զի հրըշտակէն քաջալերելն» (էջ 148): «Առաջթարգմանութիւն» մի բառ համարենք թէ երկու՝ նշանակում է «առաջին թարգմանութիւն»: Մայրագումեցիների չընդունածն են՝ Ղուկասի ԻԲ, 43—44 տները, որ այժմեան մեր ունեցած շատ Զ-երում նոյնպէս պակասում են: (Տես Մեսրոպ վարդապետի История Перевода Библии на Арм. из. էջ 203.

— «Քանզի բազմերգելին Գրիգոր առաքելաքարող նահատակն Քրիստոսի զամենայն աւետարանական պիտառութիւնն ճառագրեաց՝ զոր ինչ յաղագս Աստուծոյ Բանի տնօրինական կիրառութիւն պիտառէր, իսկ զահաքրտնին և ոչ յատուկ ձայնիւ յիշատակեաց, ուստի յայտ է, ասեն, եթէ հնապատմութիւն աւետարանին ոչ է ընդունակ: Եւ եթէ ոք քան զնախաքարողն Գրիգոր խորհեցի լինել իմաստուն, և այլ ինչ նորաձեւեցէ ճառել, այնպիսին դատապարտեալ է ասեն» (էջ 154):

— «Արդ ո՞վ խաբողորսակ թշնամիք, ներբողելով ձեր զճշմարտաքարող վկայն Քրիստոսի զյոգներջանիկն Գրիգոր՝ սրտազաղակ բանիւ սփածանել մերկութեանն ծածկոյթ, գովին այդու բանիւ ցուցից յայլում տեղով՝ բամբասանա

յարգարեալ ձեր նախագրութեան Գրիգորի, այլ ոչ գովեստ, քանզի որթողորոտական վերնադիտող քրիստոսազգեստ նախահայրն գումարեալք ի նիկիապողիս՝ կանոնադրեցին երկակի հնգեակ և եզակի քառեակ (= ուղում է ասել 14) թուով միայն՝ ի սրբումն կոչարանին ընթեռնուլ թուղթս զաստուածաբարոզ առաքելոյն Պաւղոսի, և ի նորապատում՝ զըրթեանն զնոյն շարագրութիւն վերառեալ է։ Իսկ բարեգրութեան Գրիգոր զառ ի հարցն լռեալն և ոչ մակադրեալ ի նոր թարգմանութիւնս, վկայարանութեամբ ճառագրեաց, թէ «Անօրէն իշխանն իբրև աստուածանալն կամեցաւ, ասէ մաքուր առաքեալն, զամենեւին ընդ մեզօք դրաւեաց» (Երրորդ Կորնթ. Բ, 16), և այս ի հնապատում տառն վերատառեալ է, այլ ոչ ի նորապատում շարագրութեանն։ Արդ՝ եթէ սակա ոչ գծագրութեան ի նորարեր թարգմանութեանցն՝ հնապատում (տպ. հնագում) աւետարանին իբր զոչ ճշմարիտ ի բաց ընկեցեալ՝ մերմեսցի յեկեղեցւոյ, ընդ նմին խոտեալ բամբասի և մեծ մակադիտողն Գրիգոր, ստուերաբանութեամբ գրութեանն ի ձէնջ» (էջ 154—155)։

18. Այս հատուածների մէջ «առաջթարգմանութիւն», «հնապատումութիւն», «հնապատում տառք», «հնապատում աւետարան» նշանակում են անշուշտ Սահակ—Մեսրոպեան խմբագրութիւնները (առաջին կամ «փութանակի» թարգմանութիւնը ասորականից և երկրորդը՝ յունականի վրայ յօրինուած), իսկ «նորապատում գրութիւն», «նորապատում շարագրութիւն», «նոր թարգմանութիւն», «նորաբեր թարգմանութիւնը» նշանակում են իմ կարծիքով մի երրորդ թարգմանութիւն, բոլորովին տարբեր Սահակ—Մեսրոպեան խմբագրութիւններից*։ Նորարեր բառը ցոյց է տալիս նաև, որ այս, ըստ իս Երրորդ, թարգմանութիւնը չէ կատարուած բուն երկրում, այլ օտարութեան մէջ։ Խորենացուց վերևում մէջ բերուածը՝ գի-

* Անշուշտ այդ հին խմբագրութեանցն են պատկանում նաև Ղազար Փարպեցու և Թովմա Արծրունու ակնարկածները՝ հմմտ. Զարբ. Հ. Թարգմ. էջ 217.

տութեան արդի վիճակում, հարկաւ չէ կարելի հասկանալ պատմաբանի, այլ բոլոր հաւանականութեամբ Ղազարից յիշուած հալածութեամբ և «փաթաղիկէս» Մովսէս փիլիսոփոսի համար, որի հետ յիշուած են և ուրիշ երկու թարգմաններ՝ Տէր և Խոսրովիկ, վերջինս օտարութեան մէջ մեռած։ Պատմաբանը շահագործելով Մովսէս փիլիսոփոսի անունը՝ ստիպուած պիտի իւրացնէր և նրա գործերը։

19. Ս. Գրքի հայ թարգմանութեամբ զբաղուողները շատ անգամ են օգտուել Քաթենաուորի այս հատուածներից, գլխաւորապէս Ղուկասի ԻԲ, 43—44 տների և Կորնթացւոց երրորդ թղթից մէջ բերուած վկայութեան [առնուած Ագաթանգեղոսից, Վարդապետութիւն Գրիգ. գլ, ԻԵ, մեր նոր հրատ. (Թիֆլիս) § 280] համար։ Մինչդեռ մեզ կարևորը այս հատուածներում հին և նոր թարգմանութիւնն է, այնչափ պարզ շեշտուած «Հերձուածոց գրքի» կտորում։ Այս «նորաբեր» թարգմանութիւնից առ այժմ մեզ շատ քիչ բան է յայտնի. 1. որ նա չունէր Կորնթ. երրորդ թուղթը, 2. չունէր Ղուկ. ԻԲ, 43—44 տները, որոնք դուրս ձգուեցան յետոյ և հին թարգմանութեան 2-երի շատերից, և 3. մի տուն միայն ունինք ապահովապէս այս թարգմանութիւնից, վերևում մէջ բերուածը. «Ոչ աւարի տուն սկայի, եթէ ոչ նախկին հղօրն կապի» (Մարկ. Գ, 27)։ Մայրագոմեցիք չընդունելով Սահակ-Մեսրոպեան թարգմանութիւնը՝ հարկաւ իրենց դրութեան մէջ վկայութիւնը բերելու էին իրենց ընդունելի նոր թարգմանութիւնից, և այս բանին վկայում է Քաթենաուորը իւր ուսուցիկ, ոչ նուազ յունաբան և մութ ոճովը. «Այդ չարահաւեալ [Մայրագոմեցիք] զխորհուրդս իւրեանց՝ սկզբնականին [=սկսանին] մատենադրել այսպէս. Ոչ, ասեն, տկարութեամբ...» և այլն, (տես վերևում մէջ բերուած)։ Այս միակ տան մէջ լեզուի կողմից ամենից բնորոշն է նախկին բառը նախ-ի առմամբ։ Ամբողջ Սուրբ Գրքում, դասական թարգմանութեամբ՝ և ոչ մի անգամ չէ գործածուած նախկին բառը և ոչ նրա բարդութիւնը։

ներից որ և է մէկը: Նախկին, նախկին, նախկնութիւն և այլն յունաբան դպրոցի յաճախ գործածուած բառերիցն են (տես վկայութիւնները Հայկ. Բառ.) և մեզ իրաւունք են տալիս ենթադրելու, որ «նորաբեր» թարգմանութիւնը յունաբան էր, որ շատ լաւ յարմարում է այդ թարգմանութեան մեզ յայտնի բոլոր այլ հանգամանքներին: Տիմոթէոսի Հակաճառութեան տարօրինակ յունաբան և բազմաթիւ, մանաւանդ նոր կտակարանից, վկայութիւնները մեզ առիթ տուին «նորաբեր» թարգմանութեան մասին այս ենթադրութիւնը կազմելուն: Հարց է, արդեօք Տիմոթէոսի հայ թարգմանչինն են բոլոր այդ յունաբան վկայութիւնները, թէ նա ձեռքի տակ ունէր մեր ենթադրած «նորաբեր» Ս. Գիրքը և թարգմանութեան ժամանակ հետեւում էր նրան, ինչպէս ուրիշները, նոյն իսկ յունաբաններից, հետեւում են ճին թարգմանութեան այս կամ այն խմբագրութեանը: Այս հարցերին պատասխան տալը պահանջում է աւելի մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն և նոր վերերևութիւններ, անտիպների հրատարակութիւն և այլն, ուստի և դուրս է մնում՝ այս յօդուածի սահմաններից: Մեր նպատակն էր միայն «նորաբեր» կամ «երրորդ» թարգմանութեան վարկածը յանձնարարել բանասէրների ուշադրութեանը:

20. Քննադատի գրութեան ժամանակը մօտաւորապէս յայտնի է, եօթներորդ դարու վերջերը: Մայրագոմեցիներին նա հեգնում է ասելով, «գրէ թէ 2 (եօթն հարիւր) ամ լիեալ յետ չարչարանաց Որդւոյն Աստուծոյ՝ և այօքան ժամանակը յանգիտութեան գնացին բոլոր մանկունք եկեղեցւոյ» էջ 157: Չեռագրում եղել է 2, բայց հրատարակիչները, ինձ թւում է թէ իրաւամբ, տասերի նմանութիւնից օգտուելով ուղղել են 2 (հմտ. Օձնեցու վարժապետ Թէոդորոսի մասին՝ իւր Օձնեցու գրածները Ա. գլ.): Ուրեմն ապահովապէս եօթներորդ դարում կար այդ «նորաբեր» թարգմանութիւնը: Խորենացու տաճները իւր, այսինքն իւր փոխգոհիմի մասին, Ղազարի տեղեկութիւնները, մեզ հասած հին աւանդութիւնը «երկրորդ»

կամ «փոքր» թարգմանիչների մասին, իմ այս յօդուածում արծարծուած նոր առումով, վերջապէս Տիմոթէոսի յունարան հայ թարգմանութեան հաստատուն ժամանակը, հաղիւ մի քանի տարի Տիմոթէոսի մահից (+ 477, յուլիս 31) յետոյ կատարուած, կարծեմ մեզ իրաւունք են տալիս առանց անպատեհութեան հինգերորդ դարու երկրորդ կիսին դնել յունարան դպրոցի սկզբնաւորութիւնը՝ և այդ դպրոցի առաջին գործերիցն համարել իմ ենթադրած երրորդ թարգմանութիւնը։ Նոր գիւտերը և նոր հրատարակութիւնները հնարաւորութիւն կտան ապագայում իմ այս խոշոր գծերով ուրուագծածը ճշտելու, լրացնելու և եթէ հարկ լինի՝ նաև փոփոխելու*։

* *
*

21. Ըստ ինքեան իմ ծրագրից դուրս էր խօսել Տիմոթէոսի Հակաճառութեան յոյն բնագրի գրութեան ժամանակի և տեղի մասին։ Հրատարակիչները մի քանի կարևոր գիտողութիւններ անում են այդ մասին յառաջաքանում, հիմնուած հայ բնագրի վրայ։ Ակներև է «յարտասահմանութեան պարապաւղի խօսքերից» (յառաջ. X) որ Տիմոթէոսը գրել է աքսորում, իւր հակաքաղկեդոնական գրութեանց անունները տալիս ասում է «չարագրեցի

* Խորենացու Պատմութեան վաւերականութեան պաշտպանները, խօսքս հարկաւ ոչ փողոցի, այլ այնպիսի հմուտների մասին է, ինչպէս են Նորայր Բիւզանդացին, Հ. Սարգսեանը, Մալխասեանը, Կոնիքիքը, կարող են նոր ոգի առնել Տիմոթէոսի ժամանակի ճիշտ որոշմամբ այլևս ոչ մի արգելք չկայ լեզուական կոյմից Խորենացու Պատմութիւնը դնել հինգերորդ դարու վերջին քառորդին, աւանդ, եթէ միայն չլինէին միւս անհարթելի արգելափոխները։ Խորենացով զբաղուողների համար հետաքրքրական է Միլանի կամ Մեդիոլանի եպիսկոպոս Ամբրոսիոսի մի հատուածի վերնագիրը, «Երա՛նելոյ Ամբրոսեայ եպիսկոպոսի Մեգիլանացւոց» (Տիմոթ. էջ 18)։ Խորենացին ունի «Միգուղանոն» (Գ, 4.), անշուշտ յոյն Δ և Δ տառերի չփոթմամբ [MIZOTANON կարգացուած MIZOTANON], Մալխասը՝ Միգուղանոն՝ Հմմտ. Կարիէրի Nouvelles Sources de Moïse de Khoren V, Հանդ. Ամս. 1894, փետր.։ Խորենացու և Մալխասի առնչութեան խնդրի լուծման համար անկարհոր չէ Տիմոթէոսի այս ասորայոյն (2 փխ. Դ-ի) ընթերցուածը հինգերորդ դարից։

Նախ այսորիկ մատեան Աստուծոյն Բայից: «Աստուծոյն Բայից» կոչուող մատեանը, ինչպէս կարելի է հետեցնել իմ կարծիքով «Նախ այսորիկ» յունարան ասացուածից, որ նշանակում է «սրանից առաջ» (հմտ. դասական «յետ այսորիկ»), գրուած է Հակաճառութիւնից առաջ: Միւս գրուածքի մասին ասուած է. «գրեցի և այժմ՝ յերկուս մատեանս», որ հրատարակիչները իրաւամբ հասկանում են Հակաճառութիւնը, իւր երկու մասերով: Մանաւանդ այդ հետեւում է «յերկուս» ձևից, որ չէ նշանակում երկու մատեան, այլ «երկու գրքով» կամ որ նոյնն է՝ հատորով, ուրեմն խօսքը իրօք պիտի հասկանալ Հակաճառութեան մասին, որ բաղկացած է երկու մասից: Տիմոթէոսը աքսոր գնաց 460-ի սկզբին, նախ Գանգրա և ապա Խերսոն (յառաջ, VIII), Հետաքրքրական է Զաքարիա Հոեոորից առնուած այդ տեղեկութիւնները համեմատել Կայսերաց Պատմութեան աւանդածի հետ: «Ղեւոյն մեծ ամս ինն և տասն (= Լեւոն Ա Մակկելէսն է, 457—474 թ.) ի սորա երրորդ ամին Տիմոթէոս և Անատողի նորին եղբայր՝ յափշտակեալ ի Սիդասկոսէ աքսորեցան ի Քերսոյն, վասն չընդունելոյ զսահման Քաղկեդոնի ժողովոյն. . . . Զենոն՝ ամս վեշտասան (474—491) . . . գրեաց թուղթ, որ կոչի Հենոտիկոյն, այս է՝ միաւորիչ . . . և գործեցաւ այս յառաջին ամի թագաւորութեանն Զենոնի . . . և ի նմին ամի՝ հրամանաւ թագաւորին դարձաւ Տիմոթէոս յԱղեքսանդր, և յերկրորդ ամին վախճանեցաւ: Լեւոն Ա-ը Անատոլիոս պատրիարքից թագաւոր պսակուեց 7 փետր. 457, այնպէս որ Տիմոթէոսի աքսորը 460-ի սկզբին՝ չէ հակասում Կայս. Պատմ. հաղորդածին (երրորդ ամ Լեւոնի): Հենոտիկոնի ճիշդ թուականն է 482-ը, որից երեւում է որ Կայս. Պատմ-ը շփոթում է Հենոտիկոնը և Բասիլիսկոս բռնաւորի 476-ի հրովարտակը ընդդէմ Քաղկեդոնի Տիմոթէոսը վերադարձաւ աքսորից 476-ին և մեռաւ 477 յուլիսի 31-ին, Զենոնի Հենոտիկոնից տարիներ առաջ: Տիմոթէոսի առաջին գիրքը ինչպէս և երկրորդը՝ Հակաճառութիւնը, գրուած պիտի լինին ուրեմն 460—476-ի մէջերը: Այս սահմանը կարելի է

աւելի ևս սեղմել, քանի որ Գեննադիոս պատրիարքին (458—471, սեպտ.) յայտնի է Տիմոթէոսի երկի լատին թարգմանութիւնը, որով և ապահովութեամբ պիտի դնել Հակաճառութեան գրութեան ժամանակը հինգերորդ դարու վաթսուներկան թուերին:

22. Աւելի ևս կարելի էր ճշտել այդ թուականը, եթէ իմ ձեռքի տակ եղած միջոցներով կարելի լինէր իմանալ թէ քսնի տարի տեւեց Տիմոթէոսի աքսորի առաջին մասը Գանգրայում, որովհետեւ հայ թարգմանութեան մի բառից կարելի է հետեցնել, որ Հակաճառութիւնը գրուած է Գանգրայում և ոչ թէ Քերսոնում, ուրեմն Տիմոթէոսի աքսորի առաջին տարիները: Էջ 147 Տիմոթէոսը ասում է, որ Դիոսկորոսին աքսորեցին «...ի Գանգրացւոցն քաղաք, ի Պափղագոնիա, ատտ ուր զարչաւանն կատարեաց...» Իմ կարծիքով «աստ»ի գործածութիւնը Գանգրայի մասին՝ ապահովաբար ցոյց է տալիս, որ այդ տողերը գրելիս Տիմոթէոսը գտնուում էր Գանգրայում: Եթէ Քերսոնում գրելիս լինէր՝ Գանգրայի մասին պիտի ասէր անդ կամ լաւ ևս առանց այդպիսի մի ցուցականի՝ «ի Պափղագոնիա, ուր զարչաւանն կատարեաց»։ Ուրեմն Տիմոթէոսը գրել է Ն դարու վաթսուներկան թուերուն Գանգրայում: Երևի նոյն այդ տասնամեակից էր և լատին թարգմանութիւնը (471-ից ոչ ուշ): Ասորին, որին ակնարկում են և հրատարակիչները յառաջաբանում, պահուած է մի շատ հին ձեռագրում, որի գրչութեան թուականն է 562*, ուրեմն և այդ թուից առաջ է ասորերէն թարգմանութիւնը, շատ հաւանականութեամբ կատարուած նոյնպէս հինգերորդ դարում: Ինչպէս տեսանք հայ թարգմանութիւնը 480 մարտ 29 — 484 մարտ 28 քառամեակից է: Այսպիսով շատ կանուխ թարգմանուած է Տիմոթէոսը, և մատչելի դարձած այն դարու քրիստոնեայ աշ-

* Ռայտի Кр. Очеркъ Истории Сирийской Литературы. տիկ. Тураева-ի թարգ. պրոֆ. Կոկովցովի լրացուցումներով С. Петерб. 1902, էջ 228.

խարհի չորս գրական մեծ լեզուներով գրեթէ բոլոր գրագէտներին։ Այդ ցոյց է տալիս Հակածառութեան նիւթի հրատապութիւնը և ժամանակակիցների համար ունեցած կենսաթրթիւռ նշանակութիւնը, ճիշտ այնպէս, ինչպէս մեզ համար են այժմս քաղաքական-տնտեսական խնդիրները*։ Այստեղից էլ պարզ է, որ հայերէնը հինգերորդ դարում, քրիստոնեայ քաղաքակիրթ աշխարհում, անհամեմատ աւելի մեծ նշանակութիւն ունէր, քան այժմս, երբ մենք թէ թուով և թէ քաղաքակիրթութեամբ շատ յեա ենք մնացել լուսաւոր ազգերից, և հազիւ թէ ընդունակ և՛ մեր ներկան և՛ մեր անցեալը ճիշտ ըմբռնելու։

ԳԱԼՈՒՍՏ ՏԷՐ ՄԿՐՏՁԵԱՆ

Յունիս 3 էջմիածին.

* Տիմոթէոսի՝ էլուրոս—կատու մականունան համար պիտի նկատել, որ Կուղ, (ասորերէն գûzâ) դասական հայերէնում արգէն նշանակում է կատու. «Կուղք և մկունք» թուղթ Բարուքայ, տ. Հայկ. Բառ.։ Կատու բառի զործածութիւնը համեմատաբար աւելի ուշ է, առաջին անգամ մեզ յայտնի է Փիլոնի թարգմանչից (եղիչէից առաջ, բայց ճիշտ ժամանակը դեռ անորոշ)։ Մատենագրական վկայութիւններով թէև աւելի նոր ժամանակից, բայց իրօք աւելի հին է թւում Կուղի երկրորդ նշանակութիւնը martes, սամսար, որի անունը հին հայերը տուել են իւրենց անձանթ ընտանի կենդանուն՝ կատուին։